

La perspectiva sistèmica de la violència

Juan Luís Linares

Des que, ara fa quatre anys, vàrem ser aquí per assistir a les jornades sobre “Violència en la família i teràpia familiar”, no s’ha produït cap revolució en la perspectiva sistèmica, ni en qualsevol dels altres camps sobre la violència, amb la qual cosa el desafiament serà dir quelcom de nou.

Sí que s’han produït novetats importants en d’altres àrees, com, per exemple, la llei que ens acaba de presentar el Dr. Llabería. Però, evidentment, tan sols hi insistiré una mica de passada.

Volia començar amb una citació d’una òpera de Giuseppe Verdi i amb guió d’Arrigo Boito, però inspirat en l’obra *Otel·lo* de William Shakespeare, i que, recentment, ha estat en els escenaris de Barcelona. Ara en relato la seqüència final:

OTEL·LO

(...)

Desdèmona! Desdèmona!...

Ah! Morta!... Morta!... Morta!...

(traient furtivament un punyal de la roba)

Encara tinc una arma!

(Es fereix)

(...)

Abans de matar-te...

Esposa... et vaig besar.

I ara morint... en l'ombra

en què em trobo...

Un petó... encara un petó... ah!...

Un altre petó...

(Es mor)

Evidentment, el desenllaç de la tragèdia d'*Otel·lo* no és cap sorpresa per a ningú, però crec que la citació il·lustra molt bé algunes de les paradoxes del maltractament. Entre elles, n'he escollit dues: l'una, d'índole més teòrica, i l'altra, més important per les seves repercussions pràctiques.

La primera paradoxa del maltractament, la qüestió més teòrica, es refereix a la complexitat de la resposta a la pregunta sobre si són compatibles l'amor i el maltractament. Com sempre, hi ha hagut respostes simplificadores davant de qüestions complexes com aquesta; concretament, a base de negar aquesta possibilitat d'una manera radical. Nogensmenys, crec que, per més que es redueixi, no es comprèn més aviat i, per tant, és molt important insistir en aquesta dimensió de complexitat.

D'una banda, en el cas de l'amor, la complexitat ens condueix necessàriament a tenir en compte els seus components cognitius, emocionals i pragmàtics. És a dir, no hem d'oblidar que l'amor té a veure amb el fet de pensar, de sentir i d'obrar amorosos. Aquest és un matís important, atès que l'amor no es pot considerar, de cap de les maneres, simplement com un fenomen emocional.

D'altra banda, en el maltractament es dona una interferència, també complexa, de l'amor pel poder; complexa i, generalment, parcial. Per tant, la resposta a aquesta paradoxa sobre la compatibilitat de l'amor i el maltractament no pot ser un sí o un no, sinó que cal emfasitzar

aquesta parcialitat. En altres paraules, l'amor en el maltractament, en general, és parcialment interferit pel poder, en la seva infinita complexitat.

La segona paradoxa del maltractament, la qüestió més centrada en la part pràctica, es refereix a una qüestió que sovint crida l'atenció en aquestes situacions: la irrellevància de l'autodestrucció davant la necessitat imperativa de destruir l'altre o d'afirmar la pròpia identitat. Crec que la bellesa corprenedora de la tragèdia de Desdèmona i *Otel·lo* ens il·lustra molt bé aquest fenomen.

Convertits en agents de destrucció, els maltractadors no vacil·len a autodestruir-se. Inhibeixen l'instint de conservació, tant l'individual com el de l'espècie, i converteixen el maltractament en una conducta d'alt risc, individual però també específica i, doncs, gens adaptativa. Però aquest fet té una conseqüència molt important des del punt de vista pràctic, i és que condemna al fracàs les temptatives de solucionar-lo mitjançant el control pur i dur. Tal com deia Bateson i tota la tradició batesoniana, de totes les arrels de la teràpia familiar sistèmica, crec que el control descontextualitzat, separat d'una dimensió de complexitat, és un concepte dormitiu i, per tant, està condemnat al fracàs.

Així, el final d'*Otel·lo* es pot traduir perfectament a la prosa quotidiana i es pot llegir en tantes notícies que apareixen a la premsa sota el títol: "Mata la dona i se suïcida". A més, segurament tenia una ordre d'allunyament.

Insistent en la complexitat, m'agradaria reflexionar sobre la condició humana del maltractament i, per tant, de l'amor, i sobre la condició humana del poder. No tenim temps, tot i que és el que m'agrada de fer, per estendre'm una mica en especulacions antropològiques sobre l'origen de l'amor i del poder; en farem unes breus pinzellades.

Simplificant moltíssim, coincideixo amb la visió antropològica que vincula els orígens de la condició humana amb l'aparició de les relacions amoroses. M'agrada creure en la proposta que arrenca del bipedestració com un moment crucial en el qual els homínids, els nostres il·lustres predecessors, tenen per primera vegada l'ocasió de mirar-se cara a cara quan mantenen relacions sexuals i, així, converteixen el fet de mantenir relacions sexuals en l'esdeveniment de fer l'amor. Més tard, evidentment, el kamasutra pot seguir proposant multitud de variants, però es

manté com una important metàfora aquesta peculiaritat humana de fer l'amor cara a cara, és a dir, reconeixent-se com a individus i estimant-se. Aquesta etapa de la humanitat, suposadament obscura, l'origen de la qual se situa en el paleolític, per a mi i per a aquesta visió antropològica no té res de fosca, sinó que esdevé lluminosa.

El poder de forma organitzada i sistemàtica, en canvi, sorgeix molt més tard, com qui diu abans-d'ahir, i hem d'anar-nos-en a la revolució neolítica (fa 12.000 o 10.000 anys), en el moment en què, ja inventades l'agricultura i la ramaderia, els humans es poden apropiari per primera vegada d'excedents materials i organitzen sistemàticament relacions de poder que després s'aniran tornant extraordinàriament més complexes. Podríem dir que, des de llavors, es generalitza el maltractament, fins al punt que passem a ser allò que, parafrasejant Maturana, m'agrada proposar com a definició de la condició humana: "Som criatures amoroses i emmalaltim quan l'amor se'ns interfereix". Jo subscric aquesta proposta, però l'amplio una mica: "Som criatures primàriament amoroses i secundàriament maltractadores, i emmalaltim i fem emmalaltir quan l'amor interferit pel poder genera maltractament".

Des d'aquest punt de vista, diguem que hem d'insistir en la necessitat de no enfocar el maltractament amb prejudicis. El maltractament no és un fenomen diabòlic, ni és un fenomen animal, ni és un fenomen masculí. El maltractament és un fenomen humà. No és diabòlic, i ho remarco perquè, encara que som en una societat laica, els mites són resistents i d'aquí ve la temptació d'atribuir la influència diabòlica a aquests fenòmens en els quals la destructivitat humana es mostra de la manera més descarnada possible. Quan col·legues perfectament laics en d'altres temes afirmen que, en el camp de l'abús sexual, per exemple, no hi ha casos menys greus i d'altres més greus, sinó que qualsevol cas és de la màxima gravetat, som al davant de la manifestació d'aquest prejudici satanitzador que consisteix a atribuir al mal absolut, que només pot ser diabòlic, algun fenomen inevitablement humà.

El maltractament tampoc no és animal. No podem oblidar que els animals, per molt cruels que aparentin ser, desenvolupen les seves conductes d'una forma adaptativa per a l'espècie i que, malgrat que el mascle dominant de la manada de lleons devori els cadells del seu predecessor abans d'aparellar-se amb les lleones, això no és maltractament, sinó que està perfectament planificat per optimitzar l'ADN i produir

els millors lleonets. Llavors això no és maltractament, de la mateixa manera que tampoc no és amor la defensa que fan les lleones durant un moment en què rugeixen, quan després es giren d'esquena i permeten el sacrifici dels cadells de lleó.

Però el maltractament tampoc no és masculí, tot i que la violència de gènere ens mostri aquest biaix, que és perfectament quantificable pel que fa a la violència. El maltractament és un concepte molt més ampli i engloba fenòmens com la negligència, per a la qual estan similarmet capacitats l'home i la dona. No oblidem que hi ha estadístiques que diuen que el 70% de les situacions de maltractament són situacions de negligència.

Un altre matís important és la relació entre el maltractament físic i el maltractament psicològic, relació a la qual em refereixo amb la metàfora de la punta de l'iceberg. L'iceberg és el maltractament psicològic, la punta de l'iceberg és el maltractament físic. No podem considerar el maltractament psicològic com un apèndix menor del maltractament físic; això és una banalització que no ajuda gens a entendre aquests fenòmens.

Sovint apareix la idea que el més terrible són els cops, la violència, l'abús sexual, i que el maltractament psicològic són les amenaces, les pressions, els crits, els insults. Nogensmenys, la cosa és molt més complexa. Si som mínimament coherents des del punt de vista psicològic i relacional, i aquí hem de ser-ho, per dessota de qualsevol manifestació de maltractament físic hi ha pautes de maltractament psicològic, hi ha pautes disfuncionals relacionals.

Per tant, hem de precisar. El maltractament psicològic és més freqüent, més complex i potencialment més destructiu, des del punt de vista psicològic relacional, que el maltractament físic. El maltractament psicològic inclou el físic, és a dir, el maltractament físic suposa necessàriament l'existència de maltractament psicològic. A més, el maltractament psicològic coincideix en la pràctica amb qualsevol pauta relacional disfuncional. Arribats en aquest punt, és evident que hem d'abandonar qualsevol pretensió totalitzadora, que seria també inquisitorial, del tipus "cal eradicar el maltractament". Està bé que les lleis ho expresin com una declaració d'intencions, però nosaltres sabem que això simplement no és possible. És molt interessant de constatar fins a quin punt cada vegada s'alcen més veus i, en aquest sentit, jo uneixo modes-

tament la meua a d'altres, com les de Jorge Barudi o Eduardo Cárdenas, que propugnen la promoció del bon tracte.

La violència té dues dimensions dins la família: la dimensió de la parella i la dimensió parentofamiliar, a la qual em referiré ara. No fa falta recordar els últims fets terribles que ha recollit la premsa aquests dies per tenir en compte l'actualitat d'aquest tema i el fet que el maltractament familiar no s'acaba en la parella. A partir d'aquí em referiré bàsicament al maltractament parentofamiliar.

D'acord amb les premisses que he comentat fins ara, podem establir correspondències entre tres nivells lògics, per dir-ho en termes clàssics comunicacionistes: un primer nivell, que fa referència a pautes generals d'elaboració del poder a nivell social; un segon nivell, referit a pautes relacionals disfuncionals, que generen maltractament psicològic a nivell familiar; i un tercer nivell, constituït per pautes de maltractament físic, també a nivell familiar.

En el primer nivell, sobre les pautes socials d'elaboració del poder, hi distingiré tres modalitats fonamentals de poder: el poder narcisístic, el poder instrumentalitzador i el poder excloent.

Quant al poder narcisístic, que relaciono amb el consum i l'hedonisme, es tractaria d'una pauta que fomenta l'egoisme i la satisfacció de les necessitats pròpies, en detriment de les alienes.

El poder instrumentalitzador persegueix l'establiment de coalicions per vèncer el contrari i busca, per tant, la utilització de l'altre en benefici propi.

Per últim, en el poder excloent, es tracta de marginalitzar l'altre per gaudir en exclusiva dels beneficis obtinguts.

Dins d'aquesta conceptualització que emfasitza els conceptes negatius del poder, obviarem el que podríem anomenar poder solidari, que s'encamina a gestionar adequadament el bé comú. Considero que no és gaire útil anomenar poder a aquesta instància, que està més vinculada amb l'amor.

En el segon nivell, en les pautes relacionals disfuncionals dins la família, també hi distingeixo tres grans espais, als quals anomeno deprivacions, triangulacions i caotitzacions. Els qui coneixen els meus llibres

i la meua obra saben que les relaciono amb diverses combinacions de la parentalitat i de la conjugalitat en un sistema relacional considerat com a família d'origen.

La primera modalitat, les deprivacions, ens mostra famílies en les quals els pares, generalment ben avinguts, tendeixen a satisfer les seves pròpies necessitats, sobretot psicològiques, en detriment de les dels fills. Són pares que sucumbeixen, pel que es refereix a l'exercici de les funcions parentals, a tendències d'una alta exigència, a una escassa valoració dels fills o bé a una pseudohiperprotecció (podria abreujar una mica aquest terme, i anomenar-lo simplement hiperprotecció, però li poso el prefix pseudo- perquè crec que sempre es tracta de pseudoprotecció) i rebuig respecte als fills. És a dir, un conjunt de tendències que constitueixen una atmosfera amb el comú denominador de la deprivació.

La segona modalitat, les triangulacions, es produeix quan els pares impliquen els fills en les estratègies de resolució dels seus conflictes. Tenir conflictes és inherent a la condició humana i a qualsevol situació relacional; resoldre'ls inadequadament ens comença a introduir en el terreny del que és problemàtic. Si, en aquesta inadequació, s'inclou fer-hi participar els fills, generalment com a aliats, en aquestes estratègies de resolució de conflictes tenim l'espai relacional disfuncional de les triangulacions.

Per últim, la tercera modalitat relacional, les caotitzacions, té lloc quan la família es desestructura progressivament davant d'un fracàs simultani de les funcions conjugals i parentals.

Ja podem, també d'una manera molt ràpida, relacionar els dos nivells que he exposat fins ara. Així, la forma narcisística d'elaborar socialment el poder té alguna cosa a veure amb les deprivacions com a pauta relacional disfuncional en la família; el poder instrumentalitzador té alguna cosa a veure amb la triangulació com a pauta relacional disfuncional familiar; i el poder excloent té alguna cosa a veure amb les caotitzacions en l'àmbit familiar.

Ens queda per exposar el tercer nivell, que és la punta de l'iceberg, les pantes de maltractament físic. Aquí podem distingir-ne també tres grans modalitats, com a mínim aquesta és la meua proposta: violència passiva, violència activa i negligència.

La violència passiva potser necessita una descripció una mica més detallada, perquè no és tan fàcil adonar-se'n, detectar-la o, fins i tot, percebre-la. Diguem que hi ha famílies que no exerceixen directament la violència física sobre els fills, però no tenen cura de la seva protecció, ja que prioritzen les funcions normatives per sobre de les protectives i, per tant, els exposen indirectament a la violència fora del nucli familiar. Estem parlant de famílies estructurades, en les quals predomina aquesta actitud exigent, poc valorativa, eventualment hiperprotectiva però refusant, respecte als fills. Són famílies estructurades, fins i tot poden pecar de rígides, i mostren un excés de normativitat però, en canvi, pel que fa a aquest excés de normativitat, les funcions protectores estan descuidades. Aquestes famílies, amb tota la seva respectabilitat, amb tota la seva organització aparentment molt conservada, exposen els seus fills a la violència externa, o almenys aquest pot ser un dels seus desenvolupaments, i per això anomeno violència passiva a aquest fenomen.

La violència activa, que necessita molts menys aclariments, consta de les dues modalitats clàssiques: la violència física i la violència sexual. Quan aquests fenòmens es produeixen en famílies estructurades al voltant del símptoma, vol dir que són famílies en les quals el fenomen de la violència es constitueix en un vertader símptoma relacional, ja sigui violència física, ja sigui violència sexual.

I, per últim, la negligència, la tercera modalitat de maltractament físic. Sempre és físic perquè és el cos del nen allò que està en perill en primer pla. Es tracta de famílies que fracassen simultàniament en l'exercici de les funcions normatives i protectives, famílies desorganitzades, famílies que perden progressivament estructura relacional i, un aspecte molt interessant, en les quals poden coexistir tots els fenòmens de violència, però amb el comú denominador de la descurança, l'abandó i la desprotecció.

Podem relacionar també aquests tres tipus, aquestes tres pautes de maltractament físic, amb les tres pautes relacionals disfuncionals familiars, i amb les tres modalitats d'elaboració del poder en l'àmbit social.

La violència passiva correspon fonamentalment a famílies deprivades i, per descomptat, en el marc general social del poder narcisístic. La violència activa es produeix fonamentalment associada al fenomen de la triangulació (les nenes de les quals s'ha abusat sexualment de forma

estructurada en una família o els nens maltractats físicament -vull dir nens i nenes- acostumen a ser nens triangulats). I la negligència es produeix sobretot en un context familiar caòtic, sota el signe familiar disfuncional de la caotització i sota el signe social del poder elaborat de manera excloent.

Acabaré, per deixar un espai a la discussió, amb una molt lleu reflexió sobre la intervenció en el maltractament, que lògicament ha de respondre a patrons complexos, coherents amb la complexitat del fenomen. Així doncs, tornarem sobre la qüestió del control i sobre la qüestió d'altres possibles intervencions, d'altres possibles matisos de la intervenció.

Personalment, el que m'agrada menys de la llei a la presentació de la qual acabem d'assistir fa uns minuts és el nom, és el fet que s'anomeni integral. La veritat és que no em sembla integral en absolut, i suggereix una idea de totalitat i de solució definitiva que, per definició, no pot tenir. En canvi, m'encanta quan sento que els jutges i els magistrats fan reflexions a la televisió o en manifestacions públiques, en les quals afirmen que no es pot esperar de les lleis la solució total i definitiva del fenomen de la violència, que cal anar més enllà, que es necessiten altres mesures, altres propostes.

Certament, aquesta denominació de llei integral crec que fomenta la fantasia que s'ha aconseguit la solució total del fenomen de la violència. Desgraciadament, el que acostumem a tenir és més control perquè, és clar, la llei és això, en definitiva, és un instrument de control social i, encara que sigui necessari, no és integral. Quan aquests dies llegeixo, esgarriat i horroritzat, les notícies d'aquests nous nens maltractats pels seus pares o per figures parentals de la seva família, penso: "Bé, encara sort que s'ha descobert, encara sort que es demanaran responsabilitats i augmentarà la preocupació social sobre aquest fenomen", però, alhora, també penso: "Que és terrible si l'única conseqüència és més del mateix, més control". Aquesta és la tremenda cruïlla.

Crec que, davant de l'eventual presència del maltractament físic, el tercer nivell al qual m'he referit, és necessari sens dubte exercir-hi un control adequat i raonable. L'objectiu és i ha de ser aturar el maltractament i suprimir el risc immediat, neutralitzar el risc immediat. Però aquest és solament un dels nivells i, tal com ja he comentat, el maltractament físic sempre va acompanyat de maltractament psicològic.

Així, davant l'inevitable substrat de maltractament psicològic, s'imposa una intervenció terapèutica que ha de ser relacional i centrada en el sistema en què es produeix el maltractament, generalment la família, i dic generalment, perquè sabem que després hi ha fenòmens de maltractament a l'escola, entre iguals, etc., en els quals els sistemes implicats són uns altres. L'objectiu és ajudar a canviar el sistema i, si es tracta de maltractament familiar, ajudar que la família canviï.

Per últim, davant l'evidència del transfons polític i del paper que hi juga el poder, cal que tot plegat s'inscrigui en un compromís solidari d'acció cívica. L'objectiu és col·laborar a canviar la societat. No perquè sembli utòpic hi hem de renunciar, atès que és molt important que tinguem sempre la vista posada en aquest marc general, que està condicionant tant els fenòmens disfuncionals amb els quals treballem com la nostra resposta.

ABSTRACT

Esta ponencia trata de reflexionar sobre la condición humana del maltrato -por lo tanto, también del amor- y sobre la condición humana del poder. Partiendo de una visión del maltrato como fenómeno humano, el análisis se centra en el maltrato parental-filial. Se exponen brevemente las pautas relacionales disfuncionales del maltrato, las pautas sociales de elaboración del poder y las pautas del maltrato físico, y se intenta relacionar todas ellas.

This lecture aims at reflecting on the human condition of ill-treatment, and thus of love, and on the human condition of power. From a vision of ill-treatment as a human phenomenon, we focus on parent-child ill-treatment. The dysfunctional relational patterns of ill-treatment, the social patterns of power elaboration, and the patterns of physical abuse are briefly explained and related.

Cet exposé vise à faire réfléchir sur la condition humaine du mauvais traitement et par conséquent de l'amour et sur la condition humaine du pouvoir. En partant d'une vision du mauvais traitement en tant que phénomène humain, l'accent est mis sur le mauvais traitement parental-filial. Nous exposons brièvement les modèles relationnels dysfonctionnels du mauvais traitement, les modèles sociaux d'élaboration du pouvoir et les modèles du mauvais traitement physique. Nous tentons par ailleurs de les mettre en relation.